

למען האמת | עודד פוגל

הרמב"ם עשה לחז"ל מה שחז"ל עשו לתורה – האמנם?

האמירה המצוינת לעיל מייצגת טענה המושמעת רבות כנגד הרמב"ם, והיא שהרמב"ם כפה את דעתו באופן גס על חכמי ישראל הקדומים. יש הסוברים שהרמב"ם ייחס לחכמים דעות פילוסופיות בהן האמין הוא, בעוד ההוכחות להימצאות דעות כאלו בכתבי חז"ל רעועות למדי. ברצוני להסביר את גישת הרמב"ם לדברי חז"ל, ולהראות מדוע על-פי מערכת החשיבה של הרמב"ם פרשנותו לדעת חז"ל הגיונית ואף הכרחית.

בעיני הרמב"ם, חז"ל היו משמרי האמת הנשגבה של העם היהודי. אותו עם המחזיק במסורת, מימי משה, של דעת האמת הפילוסופית הנכונה. מאחר והדעה הנכונה היא אחת – אמת מוכחת מבחינתו, ברור מדוע זיהה אותה עם דעתו.

היסוד להבנת יחס הרמב"ם לדברי חז"ל היא ההבנה שאכן, ע"פ הרמב"ם אין להבין את דברי חז"ל כפשוטם. ישנו ידע נסתר אצל חז"ל (ויותר מכך בתנ"ך), והוא מוטמע בדבריהם כך שיש לפרש אותם בצורה מסוימת כדי לחשפו. על הקורא המשכיל מוטלת **חובה** להוציא את דעת חז"ל מהפשט המשתמע ממנה, כיון שדברי חז"ל נכתבו כדי להיקרא בצורה זו. לקמן אסביר מדוע גישה זו הגיונית לפי הרמב"ם.

אין בכוונתי לעסוק בשאלה – האם הרמב"ם צדק בגישתו. ברצוני להבהיר את דעתו, להראות את הנחות היסוד עליהן נבנית שיטתו, ומתוך כך להסביר מדוע אין היא תמוהה כלל.

בטרם אהל בעיסוק בנושא, ברצוני לסייג עצמי – את הרמב"ם, במיוחד בצורה בה הוא מתגלה בכתביב ה'מורה נבוכים', ניתן לפרש בדרכים רבות. אבקש לראות בדרכי הצעה לא-מוחלטת לקריאה בדעתו.

היחס להמון אל מול החכמים

כדי להסביר את גישת הרמב"ם לדברי חכמים, יש להקדים ולהבהיר את דעתו בנוגע להפצת הידע בחברה המתוקנת.

¹ מחובתי להודות לשלום צדיק, שעזר לי מאוד בכתביב הדברים שיובאו להלן ובליוודם. לעיון נוסף בנושא היחס לפרשנות חז"ל מומלץ לעיין בספרו של יעקב אלבוים – "להבין דברי חכמים".

הרמב"ם האמין שהצבור מתחלק להמון העם, ולעומתו - לחכמים. בעוד הראשונים הם הבורים, הרחוקים מן המושכלות, השניים הם בעלי החכמה, הפילוסופים (לא אעסוק בהגדרת החכמה מפאת קוצר היריעה). חלוקה זו טבועה ביסוד החברה – על כן בהתנהלותו של החכם עם החברה, עליו לשים עיקרון זה לנגד עיניו.

הפרדה זו נעשית חיונית במיוחד כאשר עוסקים בחינוך והעברת ידע. ידע שלא מתאים למדרגתו של אדם עלול לפגוע בו:

דע שמזיק מאוד להתחיל בחוכמה הזאת, דהיינו, המטפיסיקה, וכן להבהיר את משמעויות משלי הנביאים ולהצביע על ההשאלות המשמשות בנאומים שספרי הנבואה מלאים בהם, אלא צריך לחנך את הקטנים ולהניח לקצרי-הדעת להיות איתנים בדעה לפי רמת השגתם. אך מי שנראה שלם בדעתו ומוכן לדרגה הגבוהה הזאת, דרגת העיון על דרך ההוכחה המופתית, והראיות השכליות האמיתיות, מעלים אותו מעט מעט עד שיגיע לשלמותו, אם על-ידי מי שיעוררו לכך ואם מעצמו.²

הרמב"ם מציג בפסקה זו את החלוקה הנדרשת מן החכם כאשר הוא מעביר ידע להמון. חל עליו האיסור ללמד את חכמת המטפיסיקה (הרעיונות המופשטים, כגון העיסוק באל ובשכלים), ולעומת זאת עליו להעביר להם אמיתות הראויות לדעתם, בלי להסביר בצורה פילוסופית. החכם צריך לגרום להמון לקבל את הידע הנמסר לו בלי חקירה, כאמת מוחלטת ולא מוכחת בצורה מופתית (הוכחה מבוססת ומחייבת). לעיתים אף יש צורך להנחיל להמון עמדות מסוימות שאינן נכונות, אך עדיפות על עמדות אחרות, מזיקות יותר. לדוגמא – התורה משתמשת בתיאור גופני של האל כדי שההמון יחשוב שהאל קיים, אע"פ שלא אל אין גוף.³

אם ההמון לא מובל על-ידי החכמים, ומנסה להשכיל בעצמו, ייגרם לו נזק. ניסיון לעסוק במושכלות ללא הכשרה והדרכה מספקת או ללא יכולת מלאה, ייצור יותר נזקים מאשר תועלת. אדם לא ראוי העוסק בדברים מורכבים לרמתו יגיע למסקנות שגויות אשר יכולות להוביל לכפירה או להזנחת המצוות.⁴

² מורה נבוכים, החלק הראשון, פרק ל"ג.

כל המובאות ממורה הנבוכים לקוחות מתרגום פרופ' מיכאל שוורץ, הוצאת אוניברסיטת תל אביב.

³ ראה ההקדמה למורה נבוכים וכן החלק הראשון, פרק כ"ו. ראה גם בהקדמת הרמב"ם למשנה, שם מתוארת ההיררכיה בין החכמים להמון.

⁴ להרחבה והסבר בנושא נזקי הלימוד שאינו מבוקר ראה מורה נבוכים, החלק הראשון, פרק ל"ד.

הרמב"ם מדמה לימוד אחרים להאכלת ילד – על המבוגר האחראי לטיפול בילדו להשכיל לדעת כיצד להזינו, וכמו שאסור להאכיל תינוק בבשר ויין, מאחר והם זיקו לו, כך אסור ללמד להמון מטפיסיקה. הנזק אינו מגיע מהמושכלות עצמן, שהינן כמובן חיוביות, הנזק נובע מכך שהמקבל לא מתאים לקליטת רעיונות אלו.

יש לעסוק אפוא בהפצת הידע בצורה מבוקרת. אסור ללמד את ההמון מטפיסיקה,⁵ אולם עם זאת יש ללמדו אמיתות מסוימות – הן כדי לקרבו לאמת ככל הניתן והן כדי להשאירו בתוך המערכת הדתית-הלכתית, אשר ערכה רב. אין להתעלם מצורך זה! ערך עליון טמון ביצירת חברה מתוקנת, הקרובה ככל הניתן לדעות האמתיות. החשיבות שבכך נובעת משני מרכיבים – יצירת כר נוח להדבקות במושכלות בשביל המסוגלים לכך, וכן יצירת חברה שבה כל פרט ופרט קרוב יותר למושכלות. מאחר וההגעה לאמת היא התכלית הגבוהה ביותר של האדם, ברצוננו לעצב חברה בה כל פרט יוכל להתקרב לאמת כמיטב יכולתו. עלינו להיטיב לכל פרטי החברה – להמון הבור, בקירובו לאמיתות פשוטות ובסיסיות המתאימות לו, ולחכמים, בכך שאנו מאפשרים להם להשכיל ולטפס גבוה ככל הניתן במעלות החכמה.

שני יעדים אלו צריכים להנחות את ראשי החברה בכואם לתקן תקנות ולהנחות את ההמון. ראשית, החברה אחראית על תיקון מידות האדם. האדם הינו פגום מטבע בריאתו, ופגם זה מתבטא בגוף ותאוותיו. במצב האידיאלי היה האדם פועל רק על פי שכלו, וכך מתקרב למושכלות ומתרחק מן התאוות המזיקות לו.⁶ אולם, מאחר שהאדם הינו בעל גוף ונוטה אחר תאוותיו, יש צורך בגדרים שירחיקו אותו מן התאוות וישמרו אותו מנזקיהן. את הגדרים הללו מספקת החברה, שהרי לכל חברה, ובמיוחד לחברה היהודית, ישנן מוסכמות – דברים הנחשבים כמגונים או ראויים בעיני הציבור. אלו משמשים כגדרים הנצרכים, אותם יכנה הרמב"ם 'מפורסמות'.⁷ אותן המפורסמות מנחות את האדם אל עבר האמת מחד, ומונעות ממנו ללכת אחר תאוותיו מאידך. מלבד זאת, החברה המתוקנת מנחילה לכל חברה אמיתות מסוימות, הקרובות יותר לאמת השלמה. כך נבנית חברה בה הפילוסוף יכול לגדול בקלות יתירה, ובמקביל ההמון רוכש

⁵ ראוי לציין שבמורה הנבוכים, החלק ראשון, פרק י"ז - הרמב"ם מסביר שגם את הפיסיקה אסור ללמד להמון ללא ביקורת, אולם כדי לפשט את הדברים נתעסק במסגרת זו רק במטפיסיקה.

⁶ ראה מורה נבוכים, החלק הראשון, פרק ב, וכן שם החלק השני, פרק כ"ג. התאוות מזיקות לאדם בעיקר בכך שהן גורמות לתהליך הסקת המסקנות שלו לנטות לדעה שתתיר לאדם את תאוותיו, ולא להגיע לאמת. באופן כללי אצל הרמב"ם, אחד החללים הרעים ביותר הוא תהליך לימוד שמטרתו הראשונית אינה השגת האמת. דוגמא לכך היא ביקורת הרמב"ם כלפי המנסיים ליצור לימוד פילוסופי שמטרתו להתיישב עם הדת, ולא מפרשים את הדת ע"פ הפילוסופיה. ראה מורה נבוכים, החלק הראשון פרק ע"א, וכן בהמשך מאמר זה.

⁷ ראה מורה נבוכים, החלק הראשון, פרק ב', וכן שם החלק השני פרק ל"ג, שם הרמב"ם מגדיר את שמונה הדברות האחרונות כ'מפורסמות'.

את הדעות הראויות לו. המערכת החברתית המממשת אידיאל זה בצורה הטובה ביותר היא הדת היהודית.

האמת המחייבת אצל חז"ל

אחד מיסודות הגות הרמב"ם הוא עקרון המסורת. הרמב"ם האמין שהכתבים המחייבים של המסורת היהודית (התנ"ך וכתבי חז"ל, להם אקרא מכאן 'מסורת') טומנים בחובם אמת. רעיון זה נכון במיוחד בנוגע לתנ"ך, אולם הוא עיקר מרכזי ביותר גם ביחס לדברי חז"ל. דברי התורה תמיד נכונים, וכך גם דברי חז"ל העוסקים במטפיסיקה.⁸

יש להבהיר כי למרות שדברי חז"ל נחשבים תמיד כאמת, המרחב הפרשני חיוני בכל התייחסות אליהם. דברי חז"ל כפשטם לא בהכרח מלמדים את העקרונות הנכונים בצורה מוחלטת, אלא פירושם הנכון הוא שמוציא את האמת הטמונה בהם לאור. הפרשנות תלויה במסקנות הפילוסופיות של הקורא, והיא זו שמנחה אותו בעודו מפרש את הטקסט. האמת מוסתרת בתוך הדברים, ואינה גלויה לכל. אם הקורא החכם נקלע לסוגיה בה הוא רואה את דברי הקדמונים כסותרים את המציאות או את מסקנותיו הפילוסופיות הוודאיות, עליו להניח כי פירש את התורה או את חז"ל לא נכון – ולא לבטלם או לחלופין לשנות את תפיסתו הפילוסופית.⁹ נרחיב בסוגיה זו ובסיבה להסתרה בהמשך.

עם זאת, דברים אלו נכונים רק כאשר עוסקים במטפיסיקה. כאשר עוסקים בפסיקה ובמדע עלינו לצאת מכלל הנחה שהתקדמות הינה אפשרית, ובהתאם לכך ניתן בהחלט למצוא בדברי חז"ל טעויות בתפיסתם הפיסיקלית.

היחס לחז"ל תלוי בנושא בו עוסקים. כאשר מדובר בדברים מופשטים ונשגבים – יש להניח כי חז"ל צודקים, ולפרש אותם על בסיס הנחה זו. אולם, כאשר עוסקים בענייני מדע וטבע, ניתן בהחלט לטעון כי העולם התקדם בהבנתו ולכן אפשר לחלוק על דברי הקדמונים.¹⁰ חמור מכך, בנושאים פיסיקליים אפילו לנביאים אין סמכות מוחלטת. הרמב"ם עצמו חולק בגלוי על נבואת יחזקאל

⁸ להלן אתייחס בעיקר לחז"ל, אולם הגישה הפרשנית נכונה גם לגבי המקרא באופן כללי.

⁹ ראה פירוש המשניות לרמב"ם, ההקדמה לפרק חלק.

¹⁰ מורה נבוכים, החלק השלישי, פרק י"ד. ראה גם שם החלק השני פרקים ח' ו-ט'.

דוגמא נוספת לנושא זה היא היחס לרפואות בדברי חז"ל. הרמב"ם טוען בגלוי כי רבות מן הרפואות הנפוצות בימי חז"ל יסודן בטעות, וכי עם התקדמות העולם מתגלות טעויות רבות בדברי חז"ל הרפואיים. ראה מורה נבוכים, החלק השלישי, פרק ל"ז.

וטוען כי יחזקאל עצמו סבר כדעת פיתגורס, שהגלגלים משמיעים רעש, בעוד הרמב"ם עצמו סובר כדעת אריסטו.¹¹

יסוד האמת שבמסורת

החשיבות שהרמב"ם מייחס למסורת נובעת משתי סיבות מרכזיות; הראשונה והמרכזית מביניהן היא שהמסורת ממלאת תפקיד חברתי. האמונה במסורת היא מן המפורסמות, וככזו היא לא נובעת מתהליך פילוסופי. האמונה במסורת שומרת את הציבור מלוכד סביב מקורות אחידים, ובהתאם לכך קרוב יותר לאמת. היא מנחילה עקרונות יסודיים – הן פילוסופיים, והן מנהגים חברתיים. יש ערך חברתי עצום בייחוס קדושה לדברי התורה וחז"ל. אילולא המסורת, האליטה הפילוסופית הייתה נשאת מצומצמת, סגורה ומנותקת מן העם, והחברה האידיאלית הנזכרת לעיל לא הייתה יכולה להיווצר.

אין דברים אלו באים להשמיע כי הרמב"ם עצמו לא האמין באמיתות המסורת. לכאורה טענה כגון זו משתמעת ממה שהסברתי, אך אין לכך בסיס של ממש בדברי הרמב"ם. מעבר לכך, הרמב"ם עצמו מציין סיבה נוספת להאמין באמיתות דבריו ביחס למסורת – ההיסטוריה.

הסיבה השנייה לקידוש המסורת הינה היסטורית. התורה הינה שימור של דברי משה - בכיר הנביאים ואידאת הפילוסוף. עצם קיומו של משה הוא נס. נבואתו נעלה על נבואת כל שאר הנביאים, והוא האדם שהגיע לדרגת הפילוסוף הגבוהה ביותר אי-פעם. משה מימש את פוטנציאל ההשגה האנושי, והוא מהווה דמות אידאית לשאוף אליה כאשר עוסקים במושכלות.¹² מתוך כך, ברי אפוא מדוע

התורה מקודשת, שכן חלק מהגדרתה היסודית כתורת משה הינו אמתותה. עוד ראוי לציין כי מבחינה פילוסופית, אין נזק באמונה במסורת, מאחר והמרחב הפרשני מאפשר באופן תמידי להתאים את המסורת לפילוסופיה.

כמו כן, הדבר נכון גם בנוגע לדברי חז"ל. האמת שנתקבלה מאת משה הועברה דרך הנביאים והחכמים במשך הדורות, ובהתאם נמסרה גם לחכמי המשנה והתלמוד.¹³ אחד מתפקידיהם החשובים ביותר של חכמים הוא שימור המסורת הפילוסופית האמתית שהגיעה ממשה. מאחר שעל האדם לעשות את התהליך

¹¹ הגלגלים, אשר הינם חלק מתורת האסטרונומיה כפי שהייתה נפוצה בקרב חכמי ימי הביניים, הם גופים שמיימיים גדולים ושקופים בהם קבועים הכוכבים - הנעים באופן סיבובי. בדרך זו מוסברת תנועת הכוכבים. ראה בתרגומו של שוורץ למורה נבוכים, פרק א הערה 17.

בין פיתגורס לאריסטו שררה מחלוקת בנוגע לשאלת הצליל שהגלגלים משמיעים בתנועתם. הרמב"ם, הסובר כדעת אריסטו, טען כי הוכח שהגלגלים אינם משמיעים קול.

¹² ראה מורה נבוכים, החלק השני, פרק ל"ה.

¹³ השתלשלות זו מתוארת בהרחבה בהקדמת הרמב"ם למשנה ובהקדמתו למשנה תורה.

הפילוסופי כדי להגיע למסקנות הנכונות, האמת הועברה ממשו בראשי פרקים, וחז"ל השתמשו בבסיס זה כדי להגיע אליה בעצמם. הם לא חידשו על דברי משה דבר, מאחר ומסקנותיו הנכונות הנחו אותם בלימודם שלהם.

מכאן ההנחה כי גם דברי חז"ל הינם אמת, וברור אפוא כי גם הם מקודשים. זוהי הנחת יסוד המנחה את הלומד בגשתו לחקירת המושכלות, ואי אפשר לערער עליה, גם לא בכלים פילוסופיים (מאחר ומדובר במפורסמות). יש לסייג את הדברים ולציין שיחס זה נדרש רק כאשר מדובר במושכלות. כאשר חז"ל עוסקים בהלכה, עומדת עליהם חובה לחדש תקנות, גדרים וסייגים מעצמם, והכלים לכך ניתנו גם הם במסורת. ההלכה נועדה להנחות את החברה, ולכן בוודאי היא צריכה להיות מותאמת לחברה. זהו תפקיד חשוב נוסף של חז"ל – תיקון ועדכון ההלכה.¹⁴

אם כן, היחס לחז"ל מתחלק לשני תחומים – המפורסמות והמושכלות. בנוגע למפורסמות, ההתמקדות תהיה בשמירה על המסגרת הנלחמת נגד התאוות, בעוד בנוגע למושכלות ההתמקדות תהיה בידיעת האמת. מכאן יוצא כי בכל הקשור למפורסמות צריך לקיים את מה שחז"ל קבעו, בעוד בכל הנוגע למושכלות יש להסביר את חז"ל לפי האמת.

אובדן האמת וחידושה

מאחר והאמת צריכה הייתה להיסתור מן ההמון, חכמים נאלצו לשמרה במסורת המועברת בעל פה, ממורה לתלמידו הראוי. שיטת שימור זו גרמה לאובדן האמת:

דע כי החוכמות הרבות שהיו בעדתנו לאימות הדברים האלה אבדו בגלל אורך הזמן, בגלל השתלטות האומות הבורות עלינו ומכיוון שדברים אלה לא היו מותרים לכל בני-אדם, כפי שהסברנו. מה שהותר לבני-אדם כולם לא היה אלא מה שכתוב במפורש בכתבי-הקודש. יודע אתה שאפילו ההלכה המסורה לא היתה ערוכה-בספר בזמנים קדומים בגלל מה שנפוץ בעדתנו: דברים שאמרת לך על פה אי אתה רשאי לאמרם בכתב.¹⁵

כתוצאה משמירתה אצל אליטה מצומצמת והעברתה על פה, היא אבדה כאשר הנסיבות הקשו על העברתה כראוי. כך נוצר מצב בו נאלצו היהודים לנסות

¹⁴ ראה הקדמת הרמב"ם למשנה.

¹⁵ מורה נבוכים, החלק הראשון, פרק ע"א. ראה גם שם, החלק השני, פרק י"א ושם, החלק השלישי, הקדמה.

ולגלות את האמת מחדש בעצמם, וכך נכנסו השפעות חיצוניות שליליות כגון כת הכלאם¹⁶ המוסלמית לתוך המחשבה היהודית.¹⁷

כך לפי הרמב"ם נתפשטה הטעות בעם במשך דורות, עד שהגיע הוא וחידש את האמת. הרמב"ם הצליח לשחזר את האמת האבודה בעצמו, דרך הפילוסופיה שבה השתמש – הוא הסביר מחדש מושגים בסיסיים ביהדות, ובנה תורה שלמה המשלבת בין הפילוסופיה בה האמין לבין המערכת הדתית היהודית. מתוך כך רצה הרמב"ם לשחזר את תור הזהב היהודי, שבו המסורת כללה את האמיתות.

ראוי להבהיר כי לדעת הרמב"ם, האמת הינה אחת והיא מוחלטת. כל אדם הלומד כראוי ורמת שכלו מספקת יגיע למידה זו או אחרת של האמת, ולא יסיק טעויות.¹⁸ מאחר והרמב"ם האמין באופן מוחלט באמיתות דבריו (כימיו עוד היה מקובל שאדם יאמין בדעותיו), ודאי שדברי חז"ל (שהינם אמת) תואמים לדעתו. הכרחי היה לפרש את דברי חז"ל כך שיתאימו להשקפתו.

השיח הכפול-ההסתרה והגלוי

מבחינת הדברים האחרונים עולה בעיה; בעוד מוטלת עלינו החובה להסתיר את האמת מן ההמון ולהקפיד על חשיפה מבוקרת שלה, ההיסטוריה מעידה כי כאשר מנסים להעביר דברים כגון אלו במסורת - מפה לאוזן, הם נמצאים בסכנה ממשית של אובדן:

התברר שנאסר באיסור תורה על מי שניחן בהבנתו ללמד ולהסביר אפילו את המידה אשר התבארה לו אלא בעל-פה ליחיד המתואר. וגם לו אין לציין אלא ראשי פרקים. זאת היא הסיבה לכך שדיעת דברים אלה נקטעה מן האומה כליל עד שלא נמצא ממנה לא מועט ולא הרבה. ראוי היה שכך ייעשה לה, כי היא עברה תמיד מפה לאוזן ולא נכתבה מעולם בספר. מכיוון שכך, איזו תחבולה יש בידי להסב את תשומת-הלב אל מה שאולי התגלה, התברר והתחוויר לי ללא ספק במה שהבינותי מזאת? הימנעות מלכתוב דבר ממה שהתגלה לי, כך שהדברים יאבדו עם אובדני

¹⁶ זרם של תאולוגים מוסלמים, המשתמשים בכלים שכליים בהתמודדות עם שאלות אמוניות. ראה בתרגומו של שוורץ למורה נבוכים, האיגרת אל התלמיד, הערה 11.
¹⁷ רבים מחכמי ישראל שלפני הרמב"ם, כגון רס"ג ורבנו בחיי, הושפעו מן הכלאם. הרמב"ם חלק על הגישה הפילוסופית של הכלאם בחריפות, והקדיש דברים רבים ב"מורה הנבוכים" למאבק בהם ובדעותיהם.

¹⁸ ראה מורה נבוכים, החלק הראשון, פרק ע"א.

¹⁸ ראה הקדמת הרמב"ם למשנה.

שאינ מנוס ממנו - נראית בעיני קיפוח גדול של זכותך וזכות כל נבוכך וכגזלת זכות ממי שהיא מגיעה לו, או קנאה ביורש על ירושתו.¹⁹

ובכן, ניצבת לפני הרמב"ם, לאחר שגילה מחדש את האמת, בעיה – אם יכתוב את הדברים ויפיצם, ההמון שאינו ראוי להם ייחשף לדעות המזיקות לו. אך אם ישמור דברים אלו בסוד מוחלט ויעבירם על פה, ניצב הוא בפני סכנת אובדנם, כפי שכבר קרה.²⁰

בעיה נוספת הניצבת בפני הרמב"ם, המבקש ללמד את המושכלות הנשגבות ביותר, היא שתהליך הלמידה הפילוסופי בעיקרו תלוי בתלמיד, הרבה יותר מאשר במורה. כדי להבין את אותן מושכלות, החכם צריך להגיע אליהן בעצמו, ולא ללמודן ישירות ממקור חיצוני. אם כך, הבעיה הינה כפולה – על הרמב"ם להצליח לכתוב את הדברים כך שיובילו את הלומד אל האמת, במקום ללמוד ישירות, ובאותה נשימה עליו להסתיר את הדברים מדעת מי שאינו ראוי.

הפתרון המוצע ב'מורה נבוכים' דומה לפתרון בו בחרה התורה. הרמב"ם כותב את הדברים, אך כותבם כך שרק המשכילים הראויים להבנה יצליחו להוציא את האמת מהדברים הכתובים בעוד שההמון יבין דברים אחרים, הראויים לרמתו. הוא משתמש בשלוש טכניקות הסתרה: פיזור, ראשי פרקים, וסתירות.²¹

גם חז"ל נהגו באופן דומה. מאחר וגם הם סברו כי יש לפקח על הפצת הידע, הם מנעו את הפצתו. בכתבי חז"ל נעשה שימוש בעיקר בשתי טכניקות הסתרה: שימוש בראשי פרקים, ושימוש נרחב בחידות ומשלים.²² אולם, כדי לשמור את הפיקוח הדוק, רוב הדעות הפילוסופיות של חז"ל לא נכתבו כלל. הדברים שהוטמנו בכתבי חז"ל, וכך נשארו לנו, הם - "הערות מעטות ורמזות המופיעות בתלמוד ובמדרשות. אלה הם גרגרי תוך מועטים ועליהם קליפות רבות..."²³

¹⁹ מורה נבוכים, הקדמה לחלק השלישי.

²⁰ ראה ההקדמה למורה נבוכים והאגרת לתלמיד.

²¹ פיזור - הרמב"ם מפצל את הנושאים בהם הוא עוסק על פני מרחב גדול של פרקים. כדי להבין את הנסתר יש לקבץ את הנושא הנלמד ממרחבי הספר.

ראשי פרקים - הרמב"ם מסביר מעט מן הנושא אותו הוא רוצה ללמד, ומשאיר חלק ממנו בעלטה. כך על הקורא להצליח להשלים מדעתו את עומק הדבר, מתוך שימוש בבסיס שאותו סיפק לו הרמב"ם.

סתירות - הרמב"ם מפזר לאורך דבריו בספר סתירות רבות בין דבריו השונים. כדי להתמודד עמן יש למוצאן, ואז להצליח לחשוף את האמת המסתתרת תחתיהן. ניתן לציין כאן שטכניקה זו היא אחד הנושאים עליהם מיוסדות רבות מן המחלוקות בנוגע לפרשנות מורה הנבוכים.

²² וראה בהקדמה למורה נבוכים.

²³ מורה נבוכים, החלק הראשון פרק ע"א. ראה בהקדמה לפרק חלק, שם הרמב"ם עוסק בהתייחסות לדברים שנשארו כאמירות מוסתרות בכתבי חז"ל.

פרשנות חז"ל

כפי שהזכרנו לעיל, שתי הנחות היסוד שאנו מניחים כאשר עוסקים בחז"ל - צדקתם והסתרת דבריהם - מחייבות אותנו לפרשם תמיד ע"פ האמת, מאחר והדברים נכתבו כדי להתפרש בצורה גמישה. אמת זו היא הקובעת את פרשנות דברי חז"ל, ולא דברי חז"ל הם שקובעים את דעתנו - המקורות מתפרשים לפי המציאות, אך אין המציאות נקבעת בהתאם למקורות. דוגמא מייצגת במיוחד לכך ניתן למצוא בפרק כ"ו של החלק השני של מורה הנבוכים:

ראיתי דברים של ר' אליעזר הגדול בפרקים המפורסמים, הידועים כפרקי ר' אליעזר, שלא ראיתי מעולם תמוהים מהם בדברי אף אחד מן ההולכים בעקבות תורת משה רבנו. [...] לו אך ידעתי מה האמין חכם זה! [...] אך אם האמין ר' אליעזר בקדמות הכסא, אזי (הכיסא) תואר לאל, ולא גוף נברא. כיצד אפוא ייתכן שדבר-מה יתהווה מתואר? הדבר המופלא ביותר הוא דברו אור לבושו. ובכלל אלה דיבורים המשבשים מאוד מאוד את אמונתו של בעל-דת מלומד, ולא מצאתי להם פירוש משכנע. ציינתי לך את זה רק כדי שלא תטעה בו.

זוהי אחת הדוגמאות הקיצוניות ביותר של פרשנות הרמב"ם לדברי חכמים. גם כאשר הרמב"ם נתקל בדברים אותם הוא לא מצליח להסביר בשום אופן לפי שיטתו, הוא לא נסוג ממנה. אע"פ כן הוא לא מוכן לוותר על תפיסתו הוודאית כי הטקסט מביע דברי אמת. מכאן שהרמב"ם מעדיף להישאר בשאלה תלויה ועומדת מאשר לעקור את אחד מעקרונות הפרשנות.

למרות שהאמת אשר מונחת בטקסט סמויה היא, גם הדברים הגלויים הינם בעלי ערך רב. מה שההמון לומד מן הטקסט מועיל לו רבות ומקרב אותו למיטב השגתו, למרות שהוא מבין רק את פשט הדברים. הרמב"ם ממשיל זאת לתפוחי זהב העטופים ברשת צפופה העשויה כסף; המביט מרחוק רואה את הכסף, שהינו טוב ויפה, אך מי שיבחן את הדבר מקרוב ולעומק ימצא שמתחת לכסף מסתתר זהב. כך המשיג את פשטי הדברים משיג דברים ראויים ביותר, אך מי שמצליח לחזור מבעד למסווה משיג דברים נעלים בהרבה.²⁴ לטקסט תפקיד חינוכי בנוסף לערכו הלימודי, אם כי המשל נכון גם בפן הלימודי.

²⁴ עיין בהקדמה למורה נבוכים. הרמב"ם מתייחס בדברים אלו למשלי הנביאים, אולם מאחר והוא עוסק בכך גם באופן כללי בצורת המשילה הראויה, דברים אלו נכונים גם לגבי הסוד שבחז"ל ומורה נבוכים.

מנקודת מבט זו ניגש הרמב"ם לכל מסורת לימודית. על-פי שיטתו כך יש להבין את התנ"ך, את דברי חכמים ואף את ספרו מורה נבוכים. כל הניגש לאחד ממקורות אלו, צריך להגיע עם תודעת הסוד הנסתר בכתוב, ולנסות לחשוף מתוכו את האמת.

יש לסייג את הדברים ולציין שאת היחס שתיארנו, הרמב"ם מצריך בעיקר בנוגע לתנ"ך, ואכן זהו המקור בו הוא עוסק יותר מכל. עיסוקו בדברי חז"ל מועט יחסית מאחר ובמקורות החז"ליים, כפי שהסברנו, טמונים לטענתו פחות סודות. היחס אותו הצגנו, רלוונטי בעיקר בצורה עקרונית וכללית – ההנחה אותה הרמב"ם מבקש להציב היא שכל חכמי ישראל היו פילוסופים, המחזיקים באמת. יש להניח זאת ביחס לחכמים עצמם, אולם מאחר ורוב כתיבי חז"ל עוסקים במהותם בדיונים הלכתיים, פחות נפוצה פרשנות זו כאשר עוסקים בכתבים שעומדים לנגד עינינו.²⁵

ברי, אפוא, מתוך הנחות היסוד שתיארנו לעיל, כי אין דרך אחרת להתייחס למקורות הקדומים ולאילו שבידינו. נכון ליחס לקדמונים דעות מסוימות אע"פ שהן אינן גלויות, וודאי שראוי לפרש את דבריהם בצורה מרחיקת לכת ורדיקלית. בסיכומי של דבר אילו מקבלים את שיטתו של הרמב"ם, לא נותר לנו אלא להסכים כי בדברי חז"ל טמונים רעיונות נסתרים.

הגישה הפשטנית

סביר להניח כי יחסו של הרמב"ם לדברי חכמים ישמע לאזני המאמין בן זמננו כמעט כמובן מאליו. ראוי לציין כי דעה זו לא תמיד היתה בקונצנזוס. היו שחלקו על הרמב"ם בנוגע ליסודות הבסיסיים ביותר של שיטתו, והאמינו שכל דברי חז"ל ראויים לפירוש על-פי פשטם. הדוגלים בשיטה זו לא היססו להשתלח ברמב"ם ובשותפים לדעותיו באופן חריף, בטענתם כי גישתו הינה אפיקורסות, כפירה גמורה אשר מהווה למעשה ביטול של דברי חז"ל. אכן קשה להביא דברים שנכתבו על עקרונות הפרשנות של בעלי דעה זו, מאחר ונראה כי לא חוברו כתבים רבים בנושא על-ידי המזוהים עם אותן הדעות. סביר להניח כי מאחורי כל זה עומד ההיגיון שאת ההוצאה מהפשט ודרכיה יש להסביר, בעוד שהמובן מאליו אינו דרוש הסבר.²⁶

²⁵ יצוין שיש מתלמידי הרמב"ם אשר נקטו בדרכו, והעניקו פרשנות יותר ברורה לחז"ל- כדוגמת רבי משה אבן תיבון בספרו "ספר פיאה", אך אין בנמצא רבים כמוהו.

²⁶ לעיון בנושא ההגשמה (נושא הנובע מתוך שאלת היחס לפשט), ראה מאמרו של אפרים קנרפוגל: האומנם היו בעלי התוספות מגשימים?, בתוך 'תא שמע'; מחקרים במדעי היהדות לזכרו של ישראל מ. תא-שמע'

מכל מקום, על הקיצוניים הנמנים עם שיטה זו, נזכר ר' יוסף אשכנזי,²⁷ חכם בן המאה ה-16:

... ובהיות שמצאו [ההולכים בדרכי הפילוסופיה. ע.פ.] בתורה ובדברי חכמים דברים שסותרים כל דבריהם, חשו [=חששו] לומר שקר הם [=חז"ל] דוברים, פן יזולזלו בעיני העם וייקראו אפיקורסים כצדוקים ובייתוסים וגרועים מהם. על כן השתדלו [=הנוטים אחר הפילוסופיה] לומר שאינם כפשוטם אלא הם משלים, ובזה נתפשטו בישראל דבריהם, עד שבעוונות כמעט כל עיקרי ישראל שבדורות האלה מלעיגים על דברי האגדות ומפרשים אותם כדברי שיבושים והבלים... והמאמין בדברים אחרים המדברים על ה' יתברך, כגון כל הדברים הכתובים בתורה מעניין [יד] ורגל וכדומה להם, וכגון מה שאמרו חז"ל: מאי עביד הקב"ה, ומניין שהקב"ה מתפלל, ושהקב"ה מניח תפילין ... יקראוהו מין.²⁸

ר' יוסף אשכנזי מציג כאן גישה רדיקלית למדי, על פיה יש להכין את דברי חז"ל באופן הפשוט והמילולי ביותר. אין כלל אלגוריה אצל חז"ל, והגישה הטוענת כי יש להוציא את דבריהם מפשוטם יסודה בהשפעות זרות ליהדות המגיעות מחכמי הפילוסופיה הערלים. ר"י מכליל גם את רש"י ובעלי התוספות בסיעתו, וטוען כי זו הייתה הגישה הרווחת ביהדות לפני שבעלי הגישה האלגורית שיבשו את הדעות. ניתן לראות כי אין הוא מהסס להגשים את האל בעצמו, ואכן לשיטתו המסקנה המתבקשת מכל מקורות התורה וחז"ל המתייחסים לגופו של האל היא כי לאלוה יש גוף.

גישה פחות קיצונית בתוך מחנה הפשטנים היא גישתו של ר' ישעיה ב"ר אליהו מטראני (ריא"ז), החכם האיטלקי בן סוף המאה ה-13. הוא מונה שלושה סוגים של אמירות חז"ל – גוזמה, מעשי ניסים ודרשות המקרא. בעוד ריא"ז איננו בוחר להתייחס לדברי חז"ל כדברי סוד מוסוים, הוא סובר שיש מתוכם שנכתבו על דרך ההגזמה, ולכן הפער בין המציאות לדברי חז"ל אינו אלא הבדל כמותי בלבד. גם הוא מפרש את דברי חז"ל על דרך הפשט באופן כללי, ולא מאמין באלגוריה הטמונה בהם.

²⁷ מן הראוי להזכיר גם את ר' משה ב"ר חסדאי תיקן, מתלמידי רש"י, שבספרו "כתב תמים" יוצא בחריפות נגד בעלי הגישה האלגורית ולא נמנע גם מהגשמת האל.
²⁸ גרשם שלום, ר"י אשכנזי עמ' 206.

כיצד הרמב"ם שיכנע גם אותנו

לאחר הבהרת יסודות שיטת הרמב"ם בפרשנות חז"ל, אנסה להתמודד עם הראייה של גישה זו כמנותקת לחלוטין מן שיטות המחשבה המודרניות. אכן סביר להניח כי שיטתו תיחשב כקיצונית ביחס לדעה הרווחת, אף יש שיאמרו כלא-רלוונטית.

לעניות דעתי אין זה המצב. אני סבור שגישת הרמב"ם אינה כה רחוקה מהתפיסה הרווחת כיום. יותר מכך, דעתנו מושפעת מאוד מגישתו לנושא.

שתיים מהמהפכות התודעתיות שהרמב"ם ניסה לחולל הן: השלטת גישתו ביחס לשלילת הגשמות מן האל, ויחסו לפרשנות דברי התנ"ך וחז"ל. למען האמת, יסודות אלו קשורים זה בזה, ובמידה רבה קבלת הראשון מחייבת את קבלת השני. מהפכות אלו הוטמעו כיום כמעט באופן גורף.

כאמור, חלק ניכר ממפעלו החינוכי של הרמב"ם הוקדש לביסוס האמונה בחוסר גשמיות האל ובעליונותו. זהו אחד מן הרעיונות אותם כל אדם צריך לקבל, ללא קשר למדרגתו השכלית:

אל תחשוב שכל מה שהקדמנו בפרקים הקודמים בדבר חשיבות העניין, היותו נסתר, הקושי להבינו ומניעתו מן ההמוין - כולל את שלילת ההגשמה ואת שלילת ההיפעלויות. אין הדבר כן. אלא כשם שראוי להנך את הילדים ולפרסם להמוין שהאל - יתרוםם ויתעלה - אחד, ושאיך ראוי לעבוד את זולתו, כן ראוי שיקבלו שהאל אינו גוף ואין דמיונות בינו ובין ברואיו כלל בשום דבר מן הדברים, ואיך מציאותו דומה למציאותם, ואיך חיינו דומים לחיי החי שבהם, ואיך ידיעתו דומה לידיעת מי שיש לו ידיעה מהם, ושאיך השוני בינו לביןם ביותר ובפחות בלבד, אלא במין המציאות. כוונתי לומר, שיש לבסס בדעת הכול, שאיך ידיעתנו וידיעתו או יכולתנו ויכולתו שונים בכך שזו יתרה וזו פחותה, זו חזקה יותר וזו חלשה יותר, וכיוצא בזה.²⁹

בניגוד לשיטת הרמב"ם ביחס לחינוך ההמוין בעניין דמות האל, ישנם נושאים מסויימים בהם ראוי שיאמינו כולם. אחד מאלו הינו שלילת הגשמות – אף על הבורים ביותר מקרב ההמוין יש להבין שהאל הינו חסר גוף, מי שלא מקבל דעה זו נחשב לכופר גמור.³⁰ זהו יסוד אותו הרמב"ם מחזק בצורה עקבית לאורך כל כתביו. ראוי לציין שהרמב"ם לא היה הראשון שדגל בגישה זו, למעשה קדמו לו

²⁹ מורה נבוכים, החלק הראשון, פרק ל"ה.
³⁰ ראה שלשה-עשר העיקרים, הקדמת הרמב"ם לפרק חלק.

רבים. הוא הסתמך בגישתו על אונקלוס, רס"ג ורבנו בחיי. עם זאת, אין ספק שהרמב"ם הינו אחד ההוגים המשפיעים ביותר על התפשטות דעה זו בקרב כלל הציבור.

למרות שלא במהרה התבססה דעה זו בציבור (שכן, בדורות הראשונים שלאחר הרמב"ם היו שחלקו על שלילת הגשמות), כיום ניתן לראות בבירור כי מגמה זו הצליחה. קשה יהיה למצוא פרטים מתוך הציבור שמאמינים בגשמות האל בדורות המאוחרים, ודעה זו נחשבת לבזויה. למרות שגישה זו לא הונחלה בצורה מלאה, מאחר וגם בימינו יש המייחסים לאל תארים הקשורים בגוף (כגון הסוברים שהאל נמצא בכל מקום), כמעט ולא נמצא איש שינסה להבין את דברי התורה וחז"ל המתייחסים לתיאורי גוף האל כפשוטם.

מכאן אנו מגיעים לדעה השנייה אותה הרמב"ם הנחיל בהצלחה לעם; כדי להאמין ביסוד חוסר הגשמיות, הכרחי להבין ביטויים רבים הקיימים בדברי המקרא וחז"ל בשונה מפשוטם. הרמב"ם עצמו הקדיש את חציו של החלק הראשון מספרו מורה הנבוכים כדי להסביר ביטויים גשמיים המתייחסים לאל, כך שלא יובן מהם שהאל גשמי. אכן, גם בזמננו סוברים שיש לפרש את התנ"ך כך שיצא מדי פשוטו, ולעולם לא נבין מהכתובים שלא ליש גוף. אם כן אפוא קיבלנו את דרך פרשנות המקרא של הרמב"ם בצורה מלאה.

באופן דומה הצליח הרמב"ם להשפיע על הגישה הפרשנית הרווחת לדברי חז"ל. להבנתי, מעטים הם הסוברים כי חז"ל האמינו ברבות מן אגדותיהם. הציבור קיבל ברובו את ההנחה שחלק מדברי חז"ל נועדו להתפרש בניגוד לפשוטם, והינם טומנים בחובם רעיונות נסתרים. נראה בהחלט לומר שהסיעה המרכזית בציבורנו נמנית על הכיתה השלישית (כינוי לאלו המתייחסים לחלק מדברי חז"ל נכונה, כמשלים ורעיונות נסתרים, לא כפשוטם) אותה הרמב"ם מציג בהקדמתו לפרק חלק ממסכת סנהדרין.

אם נסכם את הדברים שהוצגו לעיל, ניתן להבין שגישה פרשנית זו אינה רדיקלית כפי שאולי נדמה בראשונה. ביסודו של דבר, אנו מסכימים עם רבים מערכיו הפרשניים של הרמב"ם, ואכן נוטים לפרש כמותו. נראה אם כך ששורש הביקורת על פרשנות הרמב"ם לדברי חז"ל אינה טמונה במחלוקת המתמצית במתודה פרשנית זו או אחרת. אם אכן ישנה בעיה, שורשה נעוץ בפער בין גישתו הפילוסופית של הרמב"ם לזו שלנו, ולא במחלוקת בנוגע לגישה הפרשנית לדברי חז"ל או התנ"ך.